

14. Ishchuk, O., Nikolaieva, N. (2007). Stavlennia ukrainskoho naseleennia do diialnosti OUN i UPA u 1943 – 1955 rr. [The attitude of Ukrainian population to the OUN and UPA in 1943 – 1955]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*. Lviv, (11), 167-210 [in Ukrainian].
15. Matysiakevych, Z. (2003). Istoriiia Synevidska Vyzhnoho [History Synevidska Vision]. Lviv: Litopys [in Ukrainian].
16. Pankiv, M. (2008). Partyzanski skhrony UPA [UPA partisan caches]. *Halychyna. Vseukrainskyi naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys*, Ivano-Frankivsk, (18), 291-302 [in Ukrainian].
17. Patryliak, I. (2012). "Vstan i borys! Slukhai i vir...": ukrainske natsionalistychne pidpillia ta povstanskyi rukh (1939–1960 rr.) ["Stand up and fight! Listen and believe ...": Ukrainian nationalist underground and insurgency (1939-1960)]. Lviv: Chasopys [in Ukrainian].
18. Zabilyi, R. (ed.) (2007). *Remeslo povstantsia* [Craft rebels]. Zbirnyk prats pidpolkovnyka UPA Stepana Frasuliaka-"Khmelia". Lviv [in Ukrainian].
19. Starodubets, H. (2008). *Heneza ukrainskoho povstanskoho zapillia* [Genesis of Ukrainian insurgent rear]. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].

УДК 930.1.7.045(477)

Карпов Віктор Васильович
кандидат історичних наук, доцент
Національної академії керівних кадрів
культури і мистецтв
e-mail: vvkarpoff@ukr.net

ВЕКСИЛОЛОГІЧНІ ТРАДИЦІЇ У СИМВОЛІЦІ ВІЙСЬКА КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ (XVI–XVIII ст.)

У статті аналізується процес становлення вексилOLOGічних традицій Козацької держави (XVI–XVIII ст.). На основі історіографії означеної наукової проблеми доводиться, що на прапорництво козацького війська мали вплив вексилOLOGічні традиції Європи, Московського царства та Османської імперії. Водночас стверджується, що вексилOLOGічні традиції козацтва набули самостійних рис, що базувалися на культурних засадах українського народу. Цей процес цілком залежав від конкретних історичних обставин розвитку Козацької держави.

Ключові слова: Козацька держава, козацьке військо, вексилOLOGія, прапорництво, знамено.

Карпов Віктор Васильевич, кандидат исторических наук, доцент Национальной академии руководящих кадров культуры и искусства

ВексилOLOGические традиции в символике войска Казацкой державы (XVI–XVIII ст.)

В статье анализируется процесс становления вексилOLOGических традиций Казацкой державы (XVI–XVIII ст.). На основе историографии доказывается, что на вексилOLOGию казацкого войска имели влияние традиции Европы, Московского царства и Османской империи. Вместе с этим утверждается, что вексилOLOGические традиции казачества приобрели черты самостоятельного явления, базирующегося на культурных основах украинского народа. Этот процесс полностью зависел от конкретных исторических обстоятельств развития Казацкой державы.

Ключевые слова: Казацкая держава, казацкое войско, вексилOLOGия, хоругвь, знамя, военная символика.

Karpov Viktor, candidate of Historical Sciences, Associate Professor National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts

Veksylolohichni tradition in symbolism troops Cossack state (XVI-XVIII centuries)

The article analyzes the process of becoming veksylolohichnyh traditions of the Cossack state (XVI – XVIII). Ukrainian Cossacks represented the Armed Forces of Ukraine in the XVI – XVIII centuries. Formed on the basis of state-forming forces (first Zaporizhzhya Bazavluk January 1590 – in 1638 and Cossack State Khmelnytskoho 1648 – 1657) from the end of the XVI century, became known Zaporizhia Army. By Cossack watches KLEYNOD, that character troops pertained regimental flags, centesimal icons hetman Bunchuk; Military music – drums; Cossack attributes of power – mace Hetman, colonels pernachi; Rush military judges, clerks ink.

At first glance, this vast list of subjects for understanding and have irregular, random. But it reflects a concept, general requirements and aspirations to develop their own Cossack culture of the people – writing (scribes ink), Justice (Rush military judges), spirituality (music – drums), state (attributes Cossack power – mace Hetman, colonels pernachi) and Orthodox state (flags with symbols that reflect the essence of the aspirations of the Ukrainian Cossacks).

History of papornytstva Cossack army and origin veksylolohichnyh tradition meets the basic stages of formation of the Cossack state. Note that in pervogo Cossacks flags received. The emphasis on the fact of receipt of flags from different sources – from kings of the Commonwealth or of Muscovy, Russian Empire, the Ottoman Empire, Crimean Khanate, the Habsburg Empire, and even both at once a sign of their presence on the content of a pattern. Hiring of the European, and not just the Army, Cossack detachments received flags as symbols of mercenary. This shows the impact on the development of the Cossack state's own system of symbols in prapornytstvi other traditions of Ukrainian Cossacks – European, Moscow, Asian. During the Liberation War XVII. Cossack regiments at their own expense "stroyily", ie produced their flags of various sizes, formats and colors.

So awarded the Cossack army flags of other countries have symbols of states flags and wore a sign of subordination, membership Cossack troops those countries. Cossacks honor bestowed flags. However, they had their own preferences,

which were based on folk traditions. It turned out well during the war, proving the historical sources and preserved in museums originals flags.

Significant prosperity acquired Ukrainian military in prapornytstvo legendary Cossack hetman day of the second half XVII. During the long years of constantly enrich, strengthen national features in form and content, the creation of regimental, centesimal banners, flags for military campaigns. Among the heraldic symbols that they used the Cossacks on their banners – sun, moon, crescent, six-, seven-, vosmykonechni stars, weapons, circles depicting saints. As an example, the 36 flags of the regiments Zaporozhian first half of the seventeenth century. Image 9 times find Michael, Theotokos – 8, Nicholas – 7, George – 3 [16, 747].

Obverse and centesimal regimental flags had been a new logo – knight Cossack with a gun in yellow (golden) shield on a blue field panel, reverse – regimental or squadron emblem corresponding to the specified color image. Only after the abolition in 1764 Cossack with a gun disappears from government seals, but later appears as a sign of the Kuban Cossacks Black Sea [33, 11].

Prapornytstva Cossack traditions have evolved and during the eighteenth century. In 1709 Cossack regiments and Cossacks huts that remained loyal to Ivan Mazepa, had their own flags, "Eagle archangel and Ukraine Zaporozhye povivaly of the army" [32, 128]. In 1712 Peter I issued the act whereby regiments had flags to produce the Armory in the Kremlin. In the Cossack prapornytstvo all nastiylivishe penetrates Moscow heraldic tradition. During the second half of the XVIII century. to some extent continued "unification" colors and images on the banners of Cossack regiments. It can be explained by the design of the Cossacks as a specific part of the Russian army at the time, which contributed to relative institutionalization flags samples for this kind of armed forces. In the second half of the eighteenth century. there was an established system images on regimental and centesimal signs: national emblem – the double-headed eagle, the national emblem – a Cossack with a musket and arms of regimental and centesimal cities. Striking evidence of this is the flag Domontovskoyi hundreds Pereyaslav Regiment [1, 283].

Thus, the Cossacks historiography symbols indicates the presence of sufficient historical sources and artifacts that reveal the theme of the origin and development veksylolohichnyh traditions of Cossack troops in XVI – XVIII centuries. Symbols Cossack state, which found reflection in the flags passed a difficult way of evolution. First, the foundation were taken heraldic symbols of the Polish-Lithuanian state – the Commonwealth. Later in the Russian cossack banners appear, Austrian, Turkish state symbols. Employing Cossacks for military campaigns, monarchs gave them jewelry, which then remained in the camp. This stage of the use of symbols of the protectors. During the Liberation War 1648 – 1654 pp. Cossacks produced their own idea of symbols and colors flags, flags of different colors used with the image of stars, crosses, month, or hetman territorial emblems. The second half of the eighteenth century. became Ukrainian Cossack era heyday own prapornytstva.

Keywords: Cossack state, Cossack army, veksylolohiya, prapornytstvo, mark, military symbols.

Зародження козацького періоду в історії українського народу сягає далекого XV ст., коли в умовах литовського, а згодом і польського панування українці прагнули до власної національної самобутності. Українське козацьке військо репрезентувало збройні сили України у XVI–XVIII ст. Утворені на базі цих збройних сил державницькі формування (перша Запорозька Базавлуцька Січ 1590–1638 рр. та козацька держава Б. Хмельницького 1648–1657 рр.) з кінця XVI ст. почали називатися Військом Запорозьким. До козацьких клейнодів, тобто символів війська, належали: полкові прапори, сотенні значки, гетьманські бунчуки; військова музика – литаври; атрибути влади козацької старшини – булави гетьманів, перначі полковників; тростини військових суддів, каламарі писарів.

На перший погляд, цей перелік предметів неосяжний для розуміння і є несистемним, випадковим. Однак він відображає концепт, загальну вимогу та прагнення козацтва до розвитку власної культури народу – писемність (каламарі писарів), справедливість (тростини військових суддів), духовність (музика – литаври), державність (атрибути влади козацької старшини – булави гетьманів, перначі полковників) та православна держава (прапори із зображеннями символів, що відображають сутність прагнень українського козацтва).

Серед козацьких клейнодів – військових відзнак і бойових регалій, інших символів вояцької слави та гетьманських повноважень у період козаччини чільне місце займали військові прапори. Історія розвитку прапорництва в козацькому війську та зародження вексилологічних традицій відповідає основним етапам становлення Козацької держави. Зауважимо, що по-первах козаки прапори отримували. Наголосимо на факті отримання прапорів із різних джерел – від королів Речі Посполитої або від Московської держави, Російської імперії, Османської імперії, Кримського ханства, імперії Габсбургів, а то й обох одразу на знак їхнього перебування на утриманні держави-протектора. Наймаючись до складу європейських, та й не тільки, армій, козацькі загони отримували прапори як символи найманства. Це свідчить про вплив на процес вироблення Козацькою державою власної системи символів у прапорництві українського козацтва інших традицій – європейських, московських, азійських. У ході Визвольної війни XVII ст. козацькі полки власним коштом "строїли", тобто виготовляли свої прапори різноманітних розмірів, форматів і кольорової гами.

З історіографії означеної наукової проблеми відомо про отримання прапорів. У деяких наукових джерелах згадується про Богдана Ружинського, котрий очолив козацьке військо у воєнних баталіях проти татарських наскоків. У 1576 році Стефан Баторій віддає Ружинському королівське повеління: зібрати військо і негайно вирушити на боротьбу з Туреччиною. Цей похід завершився для козаків успішно. Відтак, козацьке військо було щедро нагороджене: отримало королівські привілеї. А Богданові Ружинському вручили клейноди – знамена, бунчук, булаву та військову печатку. У королівській грамоті зазначалося "... жалуєм гетьману...клейнод сей, що добут працею і кровію козацькою" [15, 202].

За літописом гадяцького полковника Григорія Грабянки, вперше клейноди козакам були надані у 1576 р. польським королем Стефаном Баторієм: "...постави їм корогов і бунчук, булаву і на печати герб – рицер із самопалом, на голові ковпак перекирвлений" [15, 202]. У літописі нічого не зазначено про кольори прапора та зображену на ньому символіку.

Хроніст Олександр Гваньїні наводить опис прапора, який бачив на київському замку у 1581 році. За ним київське воєводство має військову двокутну корогву зеленого кольору, з одного боку бачимо герб Великого князівства Литовського у червоному полі, а з другого – чорного ведмедя у білому полі [6, 420].

Михайло Антонович зібрав свідчення історичних джерел про спільний похід восени 1594 року Наливайка і Лободи на Молдавію. Там згадуються кармазинова із золотом корогва, що мала чорного орла, й друга з орлом білим. Ці прапори привезли із Праги послы цісаря Рудольфа II шляхтич Станіслав Хлопіцький і посол Еріх Лясота [2, 5], знаний історик та мемуарист, який передав прапор кошовому отаманові Війська Запорізького (Базавлуцької Запорізької Січі) Богдану Микошинському [32, 126]. Один з польських біскупів писав на сейм 21 березня 1596 р., що Наливайко виступив у похід під цісарською хорогвою [24, 278]. Ці прапори, як і корогви, даровані козакам цісарем Максиміліаном і семигородським князем (з їх родовими гербами), запорожці потім втратили після поразки повстання під проводом Наливайка і Лободи [17, 86; 9, 51; 8, 47].

Пізніше гетьман Самійло Кішка у своєму листі до короля Речі Посполитої Сигізмунда III, посланому 11 (1) липня 1600 р. із Запоріжжя, теж просив "про знак, тобто хоругву". Ще згодом, у серпні 1618 р., до королівського табору під Звенигородом у Московській державі прибули козацькі послы з проханням про хоругву. Це прохання було задоволено: "хоругву їм через пана Магдаленського послано, булаву Сагайдачному, бубни" [24, 277].

З часом козаки були сформовані в окрему військову організацію, що складалася з полків і сотень зі своїм старшинським колом. Перша Запорозька (Базавлуцька) Січ утворилася в 1590 р. за підтримки короля Сигізмунда III і постанови сейму "Порядок щодо низовців і України" від 19 квітня 1590 р. Польський король постановив запорожцям "поміщатися під бунчуком та при полкових хоругвах" [3, 120–129]. Це підтверджує й літопис Самійла Величка, що наголошує на запровадженні у козацьких полках і сотнях ступеня "військових товаришів" [5, 64]. Перша Запорозька (Базавлуцька) Січ проіснувала до березня 1638 р., позаяк за підтримки короля Владислава IV і постанови сейму "Ординація війська запорозького реєстрового" була знищена [31, 198–278].

Уже на початку XVII ст. влада козацьких гетьманів поступово поширювалася на значну частину українських теренів, що зафіксував Баркулабівський літопис кінця XVI – початку XVII століття: нібито у 1604 році король Речі Посполитої сповіщав турецькому султанові, що не має змоги покарати своєвільних запорожців, бо ті не коряться його владі [12, 14]. Отже, на той час козаки перетворилися на могутню воєнно-політичну силу, яку польська влада прагнула всіляко використати у своїй міжнародній політиці.

У цьому контексті значний інтерес становить московський похід війська гетьмана Петра Сагайдачного 1618 року на прохання польського монарха, аби запорожці допомогли порятувати його сина – королевича Владислава, котрого королівське військо кинуло напризволяще під стінами Москви. Козацька армія врятувала таки від полону спадкоємця престолу Речі Посполитої. Вдячний Краків прислав на Січ військові клейноди: булаву, бунчук, знамена гетьманської влади і гербову печатку. Збереглися також відомості про прапори Чернігівської та Стародубської сотень "рицарства козацької служби" першої половини XVII ст. [19; 1, 279].

Відомий дослідник Юрій Мицик наводить текст анонімного листа від 18 лютого 1648 р., у якому йдеться про дії Хмельницького та подається опис прапора: Хмельницький закликає до себе бунтівниче козацтво, "притуляючи (до себе) червоною хоругвою з білим орлом та якимись від короля його мості, як він твердить, привілеями, рік тому даними, за якими дається вільність поля й моря". Історик припускає, що це був дарований королем Владиславом IV осавулу Війська Запорозьького І. Барабашу прапор, яким заволоділи повстанці. Інший знаний історик українського козацького війська Іван Стороженко щодо цього висловлює сумнів оскільки, як він стверджує, І. Барабаш не міг його мати. На думку вченого, цей прапор, булаву й печатку мав комісар реєстрового козацького війська Ян Шемберг, котрий входив до складу командування (як радник С. Потоцького) сухопутної частини польського війська. Під час виконання умов капітуляції польського війська ці клейноди були передані Б. Хмельницькому 15 травня 1648 р.

Підтвердження вручення прапора І. Барабашу знаходимо у молдавській хроніці Мирона Костіна. Там описується епізод із проведення польським королем Владиславом IV таємної наради у квітні 1646 р. у Варшаві з підготовки війни проти Оттоманської Порти. Як повідомляє хроніст, "за волею короля найвищим над козаками було призначено Барабаша і дано прапор..." [4, 6]. Хмельницького король призначає наказним гетьманом задуманого походу.

Детальнішим є опис дарованого польським королем Яном-Казимиром прапора, що його передали Б. Хмельницькому в Переяславі 20 лютого 1649 р. польські дипломати. Ці останні вручили тоді гетьманові булаву й "червону хоругву з білим орлом і написом Ян-Казимир король". Є ще два прапори від 1651 р.: перший описаний, як і попередній, тільки додано, що на ньому були ще й два русинські хрести; другий мав синє тло із зображенням на ньому орла, наполовину білого, наполовину червоного [24, 277]. Ці відомості підтверджує літопис Самійла Величка. 4 червня 1649 р. Б. Хмельницький при-

ймав посольство кримського хана під червоною корогвою з білим орлом, двома руськими хрестами і написом польською: "отримана в лютому 1649 року від посольства короля Яна Казимира".

Шляхтич Василь Борейко у своєму листі від 29 липня 1670 р. описує прапор гетьмана Правобережної України Михайла Ханенка, дарований йому польським королем Михайлом Вишневецьким: на темно-малиновому з фіолетовим відтінком полотнищі було намальовано жовтого орла і герби короля. Герб Вишневецьких добре відомий: на червоному тлі – білий півмісяць рогами донизу, на якому стояв хрест такого ж кольору, срібна зірка, а вгорі – жовті корона і хрест [24, 277].

До жалуваних монархами прапорів належать 30 хоругв з єрусалимськими хрестами, наданими козакам у 1683 р. папою римським Інокентієм XI для виступу проти турків. Турецький султан Мухаммед IV подарував два червоних прапори гетьману Петру Дорошенку. Інший султан подарував задунайцям з-поміж символів влади також і хоругву, на якій з одного боку на білому полі був золотий хрест, а з другого, на чорному, – срібний місяць [24, 278]. У 1709 р. "від турецького султана отримали козаки блакитно-червону корогву, на червоному тлі півмісяць і над ним срібна зірка, а на блакитному тлі золотий хрест" [32, 128].

Уперше російський уряд передав Б. Хмельницькому корогву від царя Олексія Михайловича для Війська Запорізького після Переяславської ради у січні 1654 р. [24, 277]. На ньому були зображені "Всемиловичий Спас", "Пресвята Богородиця в Покрові", святі Антоній і Феодосій Печерські і свята великомучениця Варвара [8, 48]. Під тим самим 1654 р. Павло Алеппський згадує чорно-жовтий прапор гетьмана з хрестом. Зазначимо, що у 1655 р. у гетьмана було три прапори – із зображенням покровителя козацького війська архангела Михаїла, білий із гаптованим гербом Хмельницького та червоний. Зважаючи на сказане, хочемо наголосити, що ці роки є переломні у розвитку символіки козацького війська – з цього часу настає період активного застосування власної символіки.

Гетьману І. Брюховецькому від московського царя у 1665 р. було передано такий прапор: "писано обе стороны образ Спасов – Емануила, около Спасова образа по знамени звезді, на знамени сорочка сукна червчатого", "а цвета середина тафта червлена, опушка тафта зелена, по знамени круги, тафта лазоревая" [32, 126; 10, 51]. Дем'ян Многогрішний у 1668 р. також отримав від царя новий прапор із двоголавим орлом [32, 127]. Даровані козацьким гетьманам прапори царів із зображенням Спасу нерукотворного виготовляли на взірець прапорів московських полків – цим царський уряд намагався підкреслити перехід козаків під государеву руку. А посилаючи прапори із зображенням двоголового орла, московський цар трактує Військо Запорізьке як іноземну державу: хоча козаки вільні, однак вони піддані царя, тлумачить дослідник С. Шаменков.

Отже, вручені козацькому війську прапори від інших держав мали символіку цих держав і носили на собі знак підлеглості, належності козацького війська цим державам. Козаки шанували даровані прапори. Однак, були у них і власні уподобання, які базувалися на народних традиціях. Це добре виявилось під час Визвольної війни, що підтверджують історичні джерела й збережені у музеях оригінали прапорів.

Перша згадка про власне козацькі прапори та їх кольори належить арабському мандрівникові Пулосу аль-Халебі (Павлу Алепському). Він описує прапор, який побачив під час зустрічі свого батька антиохійського патріарха Макарія із Б. Хмельницьким 20 червня 1654 р. у Богуславі: "на прапорі мінілися чорні та жовті смуги й було видно прироблений до нього (прапора) хрест" [10, 51; 9, 53].

Значного розквіту набуло українське військове прапорництво у легендарну козацько-гетьманську добу другої половини XVII ст. Про військові прапори часів Визвольної війни за браком відомостей важко скласти цілісне уявлення, однак можна стверджувати, що існувала усталена система опрацювання та застосування прапорів. Протягом років постійно тривало збагачення, посилення національних ознак за формою і змістом, створення системи полкових, сотенних стягів, прапорів для військових походів. Серед геральдичних символів, що їх уживало козацтво на своїх прапорах, – сонце, місяць, півмісяць, шести-, семи-, восьмиконечні зірки, зброя, кола із зображенням святих. Як приклад, на 36 прапорах запорозьких полків першої половини XVII ст. зображення Михаїла знаходимо 9 разів, Богородиці – 8, Миколая Чудотворця – 7, Георгія Побідоносця – 3 [16, 747].

Прапор із зображенням архистратига Михаїла був при Б. Хмельницькому під час другої облоги Львова. Ось як описує сучасник урочистий марш запорозької армії біля стін Львова восени 1655 р.: "Хмельницький їхав як гетьман козацтва Краківським передмістям повз темну браму на строкатому бахматі, за ним несено новий червоний прапор, бунчук з кінського білого хвоста... другий прапор, прикрашений зображенням Святого Михаїла. ..." [18, 86]. Зображення на головній корогві архистратига Михаїла за доби Б. Хмельницького дає підстави твердити, що цьому святому образу надавалося значення величного символу герба тогочасної України. Біле ж знамено із гаптуванням герба гетьмана "Абданк" свідчило, що він є одноосібний і незалежний управитель України. "За цими прапорами, – писав польський міщанин, – ішли інші корогви, більш-менш тридцять чотири. На них видно було герби майже всіх давніх воєводств і повітів – окрім нашого білого орла в короні..." [20, 252]. Спираючись на ці факти можна висувати, що на той час символіка Речі Посполитої вже відійшла у минуле, а натомість постала власна символіка української козацької держави та його війська.

Аналізуючи унікальне історичне джерело – анонімну віршовану хроніку, написану у 1682 році невідомим сполонізованим шляхтичем-католиком із Поділля, Ю. Мицик знайшов у ній деякі дані про

українські та кримські прапори під час Чуднівської битви восени 1660 року. У хроніці, зокрема, йдеться про те, що гетьман І. Виговський разом зі своїми союзниками здійснили візит ввічливості командувачу кримських та ногайських військ. Описуючи дану зустріч, автор хроніки звернув увагу на прапори козаків І. Виговського, на яких були зображені хрести та якісь слов'янські літери [23, 2].

При виготовленні прапорів вживалася найрізноманітніша гамма кольорів із урахуванням традицій конкретного регіону. На основі архівних джерел доктор історичних наук Ю. Мицик аналізує кольори прапорів козацького війська. Він виділяє червону, жовту, синю барви і відзначає, що ця проблема залишається дискусійною і українською вексилологією ще остаточно не вирішена [22, 2].

Найчастіше бачимо синій, білий, малиновий, жовтий, чорний та зелений кольори. Блакитні (сині) полотнища із золотими чи жовтими зображеннями хрестів і почасти інших знаків – небесних світил, зброї, святих Михаїла, Георгія та інших стали переважати у другій половині XVII ст. Запроваджуються композиції з предметів військового реманенту як символ слави та непереможності. Про повне домінування синього і жовтого кольорів можна стверджувати на основі аналізу 14 збережених прапорів доби Нової Січі. Зокрема, хоругва кошового отамана Григорія Федоровича-Лантуха була жовтого кольору із зображенням на ній шести восьмиконечних зірок [24, 278].

Лицьовий бік полкових і сотенних знамен мав уже нову емблему – лицаря-козака із самопалом у жовтому (золотавому) щитовому полі на блакитному полотнищі, зворотний – полкову чи сотенну емблему відповідного кольору з установленим зображенням. Тільки після скасування гетьманщини у 1764 р. козак із самопалом зникає з урядових печаток, але згодом з'являється на Кубані як знак чорноморських козаків [33, 11].

Історичних фактів щодо прапорництва козацького війська другої половини XVII ст. хоча й обмаль, але вони є яскравими свідченнями потужної соціокультурної системи поглядів на військову символіку. Вони стосуються або трофеїв, захоплених польським військом під час Визвольної війни, або походять від учасників тих подій з боку Польщі. Так, у Красному 21 лютого 1651 р. було захоплено "...між іншими воєнними приборами і хоругвами – одну багату хоругов... едвабну, щирим золотом вигаптовану черниціями київськими", яка належала брацлавському полковнику Д. Нечаю. Під Берестечком польському королю доставили "...корогву китайчану блакитну з двома хрестами, прибиту до списа; посередині хвостів зелений шнур з волічки..." [28, 4], а загалом польські джерела називають 20 прапорів, серед них – червоного кольору з білим орлом та зображенням двох руських хрестів, і блакитного, на якому було зображено орла наполовину білого, наполовину червоного, його жалував козакам король Володислав у 1646 р. [32, 127]. Того ж таки 1651 р. майже десяток прапорів козаки втратили у бою під Васильовом під проводом Золотаренка та Гаркуші.

З архіву литовського гетьмана Януша Радзивілла український збирач Петро Дубровський придбав два документи з автентичними зображеннями і описом 25 прапорів, якими козаки користувалися у першій половині XVII ст. до 1651 р. Ці матеріали зберігались у відділі рукописів Державної публічної бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедрина. Вони містять опис і малюнки 12 прапорів Чернігівського полку та 12 прапорів Київського полку і київського самоврядування, значок, бунчук і древко, які були у Києві. Козацькі прапори вдалося захопити литовському гетьманові Я. Радзивілли у бою під Лоевим і добути у Києві [27, 8].

У 1651 р. з Чернігівського і Ніжинського козацьких полків, якими керували М. Небаба та С. Подобайло, було виділено загін полковника Забіли. Четвертого червня, коли запорожці підійшли до Гомеля, оборонці міста побачили "...спершу корогву червону з білим хрестом і білою обвідкою; потім показалася друга, червона корогва, а коло неї три білі, й дві чорні і дві жовто – "облочисті..." (тобто блакитні)", під ними 8 тисяч козаків кінних і піших вибраного війська [10, 7; 32, 126]. Серед цих прапорів була й "полковнича корогва" Забіли.

Четвертого серпня 1651 року Я. Радзивілл увійшов до Києва, зажадавши від жителів "корогви, армату (гармати) і ключі городів" (козацьке військо полковника А. Ждановича вночі проти 4 серпня залишило Київ). Серед трофеїв опинилися 12 прапорів, значок (прапорець), бунчук і древко [17, 86]. Вперше зображення цих прапорів опублікував у 1963 р. вітчизняний історик Ярослав Ісаєвич [17, 87; 18, 24]. Усі вони і дотепер – єдине достовірне свідчення прапорових відзнак національно-визвольної боротьби українського народу другої половини XVII ст. З описів видно, що у тринадцяти прапорах переважають жовтий і білий кольори (по сім випадків), за ними йдуть синій і червоний (по шість випадків), чорний (чотири) і зелений (один). Три знамена становлять для нас особливий інтерес, позаяк на них зафіксовано зображення київського герба – куші. Форма більшості прапорів нагадує загальноприйняті на той час зразки.

Із 12 прапорів Чернігівського полку на десятих зображено хрест переважно у поєднанні з півмісяцем і зірками. Ця традиційна козацька символіка відбивала ідею захисту рідної землі від турецько-татарської навали. На одному полотнищі зображено святого Георгія. У чотирьох випадках червоний колір поєднувався з білим, у двох – білий із блакитним, ще у двох – сірий з білим, в одному – червоний і блакитний із жовтим, ще на одному – сірий і білий з блакитним. Траплялися також зображення чорного хреста, зеленої зірки і строкатої "штучки від намету" [17, 85].

Серед 12 прапорів, що були у Києві, є прапор із білим орлом на червоному полі – свідчення польського його походження. На окремих прапорах позначився вплив орнаментики Близького Сходу, що говорить про вплив традицій Кримського ханства або Османської імперії. На багатьох прапорах

зустрічаємо сонце, місяць, зірки, характерні для символіки українського народного декоративно-ужиткового мистецтва. На одному з прапорів намальована рука з мечем на тлі неба із сонцем, місяцем та зірками.

Я. Ісаєвич робить висновок, з яким варто погодитися: більшість прапорів виготовили українські ремісники, які, з одного боку, користувалися загальноприйнятими на той час у Європі зразками, а з другого – широко застосовували мотиви, характерні для декоративного мистецтва українського народу [18, 25]. Варто доповнити цей висновок тим, що значна кількість прапорів, які дійшли до нас, свідчить про їх масове застосування у козацькому війську та у територіальній символіці міст, а також про розвиненість української вексилологічної школи першої половини XVII ст., що сягає своїм корінням народних традицій.

Традиції козацького прапорництва розвивалися і впродовж XVIII ст. У 1709 р. козацькі полки і запорозькі курені, які залишилися відданими І. Мазепі, мали свої прапори: "Орел України і архангел Запоріжжя повівали над військом" [32, 128]. У 1712 р. Петро I видав акт, згідно з яким прапори для полків мали виготовляти у Збройовій палаті Кремля. У козацьке прапорництво усе настійливіше проникає московська геральдична традиція. Скажімо, 1734 року професор Бекенштайн розглянув надіслані йому малюнки слобідських козацьких полків, і на кількох із них уже були двоголові орли. Поза тим, поєднання кольорів залишалось традиційним: жовтий орел на синьому тлі. Або інші комбінації: контур орла на перетині жовтого хреста, покладеного на чорне тло; червоний хрест на жовтому тлі; білий хрест на жовтому тлі.

Протягом другої половини XVIII ст. певною мірою тривала "уніфікація" кольорів і зображень на прапорах козацьких полків. Її можна пояснити оформленням козацтва як специфічної складової частини російського війська того часу, що сприяло відносному усталенню зразків прапорів для цього різновиду збройних сил. У кожному полку зберігалася особлива колористика полотнищ. Зображувалися, зазвичай, державний герб (на полковому прапорі) і герб міста, ім'я якого носив цей полк. На українських козацьких прапорах бачимо подібну систему, але доповнену "проміжним", "національним" гербом [7,16].

У другій половині XVIII ст. склалася усталена система зображень на полкових та сотенних знаменах: державний герб – двоголовий орел, національний герб – козак з мушкетом та герби полкових і сотенних міст. Яскравим свідченням цього є прапор Домонтовської сотні Переяславського полку [1, 283]. У 1758 р. імператорська канцелярія Росії розробила "абрысь" для виготовлення прапорів Лубенського полку [14, 154]. Знамена сотень Лубенського полку 1758 р. планувалося виготовити із світло-голубої голі (особливої тканини). З одного боку мав бути зображений "козак із мушкетом" на золотому тлі, з другого – полковий герб на срібному тлі. На світло-синьому прапорі Сенчанської сотні Лубенського полку, що зберігся, зображено "козака із мушкетом" у червоному та синьому одязі всередині вишуканого картуша, виписаного жовтою і брунатною фарбами. Обабіч картуша – гармати, мортири, литаври та сигнальні труби жовтого кольору, а також булава і бунчук. Водночас зафіксовано чотири прапори з жовтими двоголовими орлами: два сині, малиновий і фіолетовий. Із зворотного боку прапора – інше зображення: "рука тримає золотий хрест, який дві людські фігури осіняють пальмовим гіллям і – віршований напис" [25, 126].

У розпорядженні вітчизняних істориків є кілька унікальних документів того часу щодо опису зібрань козацьких стягів. Так, за повідомленням полковника Черняка (1717 р.), сотенні корогви Полтавського полку були виготовлені з блакитної тканини (лудану) і мали жовті "крижі" (хрести) [8, 55]. Наприкінці 1757 р. герольдмейстерська контора доповідала у сенат про створення малюнків прапорів чи штандартів для новоствореного із слобідських полків гусарського з'єднання. Сенат ухвалив: зовнішнє і внутрішнє тло прапора складають білий і жовтий кольори, розділені лазуровим картушем, двоголовий орел чорного кольору, а торочки з трьох боків прапора – знову жовтого кольору.

Прапори слобідських полків (Острозького, Сумського, Харківського, Охтирського та Ізюмського) описав В. Іванов [16, 715]. На 36 стягах знаходимо зображення релігійного змісту, російського герба, вензеля Анни Йоанівни, а також гербів неясного характеру. Кольори зазначено лише частково для двох прапорів Ізюмського полку. А на прапорі Балаклійської сотні з одного боку – на жовтій "землі" червоний хрест під короною і блакитними лаврами, з іншого – червоний хрест на білій "землі". 1745 року Орлянська сотня Полтавського полку мала "корогов зеленую голевую и значок голевій жовтій" [14, 155].

За традицією, що існувала на той час, при зміні правлячої на російському троні особи Військо Запорізьке присягало монарху на вірність. Відтак імператор надавав козакам нові клейноди. Петро II надав гетьману Д. Апостолу біле знамено з державним гербом, яке використовувалося і під час призначення у 1751 р. гетьманом Кирила Розумовського [29, 8].

Так було і під час коронації Катерини II, що вступила на престол 1762 року. Їй не сподобалася кандидатура кошового отамана Петра Калнишевського, і вона веліла замінити його на Григорія Лантуха. Тож, згідно з царською грамотою від 21 липня 1763 р., кошовому отаману Григорію Лантуху в Москві було надано військові клейноди: булаву, знамено, бунчук, печатку, пернач, литаври, чотири значки і тростину, які він мав завезти до Глухова й отримати з рук гетьмана Кирила Розумовського. Імператорський прапор був жовтого кольору.

У 1829 р. на горіщі будинку князя Г. Потьомкіна було знайдено чотирнадцять запорозьких прапорів. Український мистецтвознавець Микола Макаренко уперше їх вивчив і кваліфіковано описав

[21, 19]. У дослідженні Макаренка перелічуються козацькі корогви з останніх часів Запорозжя, українські гармати художньої роботи, рушниця, пістолі, шаблі та срібна з позолотою булава Данила Апостола. Своїм історичним значенням, почасти й рідкісною художньою цінністю особливо вирізняється велика збірка козацьких прапорів, що дійшла до нашого часу.

Колекція прапорів, що зберігається у Державному Ермітажі (м. Санкт-Петербург), дає уявлення про корогви Запорозького війська доби 1759–1774 рр. Це, зокрема, корогва, дарована козакам 1763 року Катериною II (із жовтого шовку, з широкою білою смугою по краю і жовтим написом на ній; на корогві зображено картуш із золотим хрестом і державний герб), а також корогви, виготовлені 1759 р. коштом кошового отамана Федоровича (із жовтого шовку; зображено державний герб, шість восьмикутних зірок, орнаментальні клейма; по краю – золотий напис у рамці із золотих смужок і шовковий брутально-червоний шнур із китицями), і 1764 р. коштом отамана Калнишевського [24, 278] (блакитна, зображено державний герб із різними прикрасами, серед яких червоні й зелені прапори, 19 зірок; на грудях орла з одного боку – апостоли Петро і Павло, з другого – архангел Михаїл; по краях – золотий напис у рамці із золотих смужок; у кутках – золоті картуші з емблемами).

На великого розміру прапорі з лицьового боку зображено посередині двоголового орла із зірками над ним, з правого боку – Спасителя, що благословляє козаків на битву, із сімнадцятьма зірками навколо нього, з лівого – архистратига Михаїла з вогненным мечем у правиці. По краях прапора церковнослов'янськими літерами золотом зроблено напис: "Сіє знамя въ войско Ея Императорского Величества запорожское низовое сделано коштом пехоты воюющей того жь войска по Чорном морю, такожъ по рекам Днепру и Дунаю" [21, 20]. У нижній частині – великий військовий корабель трищогловий, дводечний, з каютними ілюмінаторами, двоярусною рубкою, 14 великими і 6 малими люками для морських гармат, низькою кормою, військовим прапором, якірним значком, трьома високими щоглами для трьох вітрил, двома мотузьяними драбинами й трьома розпущеними прапорами на кожній із щогл. Решта прапорів належали окремим підрозділам запорозького війська.

Є ще один прапор з цікавою історією. Його віднайшли у 1925 р. в с. Шпендівка. Ідентифікують як прапор Київського полку: "На жовтому полотнищі аплікацією з сукна яскраво-бурякового кольору з тонкою білою смужкою нашито хрест, навколо нього три зірки, під хрестом півмісяць ріжками догори, внизу над середнім фестонем п'ятираменна корона з хрестом посередині, а під нею шабля" [34, 17]. Він зберігається в Білоцерківському краєзнавчому музеї.

Враховуючи історичну традицію розміщення гербів князів та гетьманів на бойових прапорах за часів Київської Русі, Галицько-Волинської держави та Великого князівства Литовського вважаємо доцільним звернути увагу на застосування цієї традиції у козацькому війську. Отже, традиція використання територіальних гербів, вживана у часи Великого князівства Литовського, була продовжена і у козацькому війську.

Дослідники вважають, що використання гербів у козацькому війську започаткував гетьман Богдан Хмельницький. "Набуття Б. Хмельницьким ... герба мало, поряд з іншими перевагами, велике політичне значення. Після Богдана всі українські гетьмани мали власні герби, що було свідченням не лише високого суспільного становища, а й виявом особистої незалежності, непідлеглості" [13, 37].

Важливість символіки для утвердження самодостатності української нації підтверджує той історичний факт, що ані польські, ані російські можновладці не бажали визнавати особисті герби більшості гетьманів і козацької старшини як офіційні відзнаки з огляду на їх представницьку, державницьку функцію.

Потребує окремих історичних досліджень важлива сторінка війська гетьманської держави – діяльність охотницького, або найманого війська, їх організація та символіка. Існування найманого війська завбачалося Глухівськими договірними статтями. Воно комплектувалося з вільних верств населення (т.зв. охотників – звідси й назва війська), які за договором вступали на військову службу. За родами військо поділялося на піхотні (охочепіхотні, або сердюцькі) і кінні (охочекомонні, або компанійські) полки різної чисельності, що відбували постійну службу й у мирний час не розпускалися.

Безперечно, самотність охотницького війська позначилася на його символіці. Конкретних вказівок щодо найманської символіки кінця XVII ст. в джерелах не знаходимо. Доречним буде припустити, що спочатку прапори найманих полків не мали ані чітко регламентованої кількості, ані форм, кольорів чи зображень. Певний підсумок їхніх видозмін підбиває опис прапорів компанійського полку Андрія Ковбаси й сердюцького полку Гаврила Бурляя. Складено його було напередодні скасування в 1726 р. цих полків і відправлення їхніх прапорів у Сенат: "... компанейского Колбасина полку... три знамя камчатые желтые ветхие, в том числе одно знамя все избилось, только одно древо. На них чехлы габинные белые... Сердюкова Бурляева полку... четыре знамя кумачных красных посреди их кресты китайчатые лазеревые на них чехлы габинные белые, ветхие" [30, 118]. З тексту очевидно, що прапори не мали чітко визначеного терміну служби й використовувалися в частинах до цілковитого зношення. Їх виготовляли з шовкової або бавовняної тканини, вони мали спеціальні нагалища-покривці й у кожному полку були однотипними за своєю композицією, відрізняючись лише кольорами.

На зламі XVII–XVIII ст. клейноди охотницького війська уніфікуються, стаючи зовнішнім виявом його окремишнього статусу в збройних силах Гетьманщини. При цьому варто нагадати, що в козацькому війську аналогічні процеси, пов'язані з уніфікацією символіки, розпочнуться дещо пізніше.

Проаналізувавши стиль козацьких прапорів XVII–XVIII ст. та їхню символіку, дослідник В. Панченко [26, 108] стверджує, що "уже за часів Богдана Хмельницького в символіці козацького прапорництва утверджуються два основні мотиви: 1) зображення хреста, часто у сполученні з півмісяцем, сонцем та зірками; 2) зображення християнських святих або їхніх атрибутів" [26, 112], а особливо архистратига Михаїла. Такі мотиви переважали до початку XVIII ст., коли під впливом бароко, що панував тоді як в українському мистецтві загалом, так і в геральдиці зокрема, композиція козацьких прапорів почала істотно ускладнюватись [26, 115].

Друга половина XVIII ст. стала для української козаччини добою розквіту власного прапорництва. "Використання геральдичних мотивів з поєднанням європейської і національної традицій, залучення до композицій прапорів символіки полкових, сотенних міст, збереження в емблематиці прапорів традиційних... зображень християнських святих, хреста, небесних світил – усе це у сумі сприяло витворенню особливого стилю козацької вексилології" [26, 119], – стверджує В. Панченко.

Отже, історіографія символіки козацтва показує наявність достатніх історичних джерел та артефактів, що розкривають тему виникнення та розвитку вексилологічних традицій козацького війська у XVI–XVIII ст. Символіка Козацької держави, що знайшла відбиття у прапорах, пройшла складний шлях еволюції. Спочатку за основу були взяті геральдичні знаки польсько-литовської держави – Речі Посполитої. Пізніше на козацьких прапорах з'являються російські, австрійські, турецькі державні символи. Наймаючи запорожців для воєнних походів, монархи дарували їм клейноди, які потім залишалися на Січі. Це етап використання символіки держав-протекторів. Під час Визвольної війни 1648 – 1654 рр. козацьке військо виробило власне уявлення про символіку та кольори прапорів, використовувало прапори різної барви із зображенням зірок, хрестів, місяця, гетьманських або територіальних гербів.

Дослідивши прапори козацького війська, можна зробити висновок, що розмаїтшими стали не тільки форма полотнища прапора, а й кольори. Домінуючим на прапорах є "класичний бойовий колір" – червоний або білий. Сказане стосується першої половини історії козацтва. Згодом до цих барв додаються й інші, що пояснюється збільшенням чисельності війська та розвитком методів управління ним. Найбільш популярними стали білий, жовтий або золотий та синій чи блакитний кольори. Після ліквідації Запорізької Січі та скасування гетьманщини у 1764 р. й остаточного переходу українського козацтва під владу Росії у XVIII ст. замість козацької символіки застосовується символіка російського війська.

Отже, слід відзначити, що розвиток прапорництва українського козацтва об'єктивно залежав від суспільно-політичних процесів, які відбувалися на теренах України. Розвиток прапорництва тісно пов'язаний із релігійними уподобаннями козацтва та культурними традиціями усього українського народу, в основі своєї відбиваючи традиції православ'я і споконвічного світосприйняття. Розквіт символіки козацького війська та її широке застосування базується як на воєнних, так і економічних досягненнях українського народу, на його культурі й традиціях, що сягають своїм корінням минулих епох. Символіка козацького війська – це духовне багатство українського народу.

Література

1. Апанович О. Козацька енциклопедія для юнацтва : Книга статей про історичне буття українського козацтва / О. Апанович; упорядник О. Яремійчук; наук. ред., авт. післямови Ю. Мицик. – К. : Веселка, 2009. – 719 с.: іл.
2. Білокінь С. Погляньмо вглиб історії / С. Білокінь // Тернопіль. – 1992. – № 5 – 6.
3. Благодір О. Українські клейноди / О. Благодір // Хроніка-2000. – 1992. – Вип. 1.
4. Бойко В. Козацькі сторінки Задунав'я: короткий історичний нарис / Володимир Бойко. – Львів : Новий час, 2002. – 98 с.
5. Величко Самійло. Літопис : у 2 т. / пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В.О. Шевчука; відп. ред. О.В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1. – 1991.
6. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / упор. і пер. з пол. о. Юрія Мицика. – 2-ге вид., доопрац./ Гваньїні О. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2009. – 1006 с.
7. Гісцова Л. Якого ж кольору були козацькі прапори? / Л. Гісцова // Тернопіль. – 1992. – № 5–6.
8. Гломозда К. Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України / К. Гломозда, Д. Яневський // Український історичний журнал. – 1990. – № 4.
9. Гречило А. Прапори та герби українського козацтва / А. Гречило // Вісті комбатанта. – 1993. – Ч. 1.
10. Гречило А. Про національний прапор / Гречило А. // Тернопіль. – 1992. – № 5–6.
11. Грушевський М.С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / Ред. кол. П.С. Сохань (голова) та ін. / Грушевський М.С. – К. : Наук. думка. – 1991. – (Пам'ятки іст. думки України). – Т. 9. – Кн. 1. – 1996.
12. Гуржій О. Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного / О. Гуржій, В. Корнієнко. – К., 2002.
13. Джеджула Ю. Герби гетьманів України / Ю. Джеджула, В. Замлинський // Вісті комбатанта. – 1992. – Ч. 2.
14. Заметка о казацких знаменах // Киевская старина. – 1890. – № 10.
15. Замлинський В. Історія України в особах: IX – XVII ст. / В. Замлинський, В. Войцеховська, В. Галаган В.– К., 1993.
16. Іванов В. Прапори козацьких полків / В. Іванов // Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І. Багалія. – К., 1927.
17. Ісаєвич Я. Бойові прапори козацького війська (середина XVIII ст.) / Я. Ісаєвич // Український історичний журнал. – 1963. – № 1.
18. Ісаєвич Я.С. Бойові прапори козацького війська / Я.С. Ісаєвич // Вісті : [український військовий журнал]. – 1964. – Ч. 113.

19. Клейноди України : З історії державної і національної символіки [комплект з 33-х кольорових художніх листівок] / авт. колектив: О.П. Білецький, К.Ю. Гломозда, В.Ф. Жмир, Ю.Д. Прилюк, Т.В. Шевченко, Д.Б. Яневський. – К. : МП "Абрис". – 1991.
20. Крип'якевич І. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. / упор. Б.З. Якимович. – 4-те вид., змін. і доп. – Львів : Світ, 1992.
21. Макаренко М. Запорозькі клейноди в Ермітажі / М. Макаренко // Пам'ятки України. – 1994. – № 1 – 2.
22. Мицик Ю. Дещо про клейноди Тимоша Хмельницького / Ю. Мицик // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2000. – Ч. 22.
23. Мицик Ю. Дещо про українські та кримські прапори під час Чуднівської битви 1660 року / Ю. Мицик // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2004. – № 33.
24. Мицик Ю. Кольори козацьких прапорів / Ю. Мицик // Апанович О. Козацька енциклопедія для юнацтва : Книга статей про історичне буття українського козацтва / О. Апанович; упорядник О. Яремійчук; наук. ред., авт. післямови Ю. Мицик. – К. : Веселка, 2009.
25. Модзалевський В. До питання про Державний герб України / В. Модзалевський, Г. Нарбут // Наше минуле. – 1918. – С.126. Передрук: Національна символіка. – 2-ге вид. – К., 1991. – (Б-ка журн. "Пам'ятки України"; кн. 1). – С. 26.
26. Панченко В. Козацьке прапорництво XVII–XVIII ст. / Володимир Панченко // Військово-історичний альманах. – 2008. – Ч. 2 (17).
27. Савчук Ю. Одиссея козацьких прапорів / Ю. Савчук. – Стокгольм : Військовий музей Швеції. – 143 с.
28. Савчук Ю. Прапор Богдана Хмельницького у Стокгольмі / Ю. Савчук // Народна армія. – 2001. – 2 квітня.
29. Ситий І. Клейноди останнього українського гетьмана Кирила Розумовського / І. Ситий // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2001. – Ч. 24.
30. Сокир О. Наймане військо лівобережних гетьманів кінця XVII – XVIII ст.: "барва", прапори, зброя / Олексій Сокир // Військово-історичний альманах. – 2002. – Ч. 2 (5).
31. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть : [монографія] / І.С. Стороженко. – Дніпродзержинськ : Видавничий дім "Андрій", 2007. – Кн. 2: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі / передм. Ю.А. Святця; відп. ред. В.А. Смолій. – 2007. – 415 с., [8] арк. схем.
32. Шаменков С. Піхота українських гетьманів XVII–XVIII ст. / С. Шаменков. – К.: Темпора, 2010. – 146 с.: іл.
33. Якимович Б. До питання про українську національну символіку / Б. Якимович // Тернопіль. – 1992. – № 5–6.
34. Ярова Г. Козацький прапор XVII ст. / Г. Ярова // Пам'ятки України. – 1989. – № 6.

References

1. Apanovych, O., Yaremiichuk, O., Mytsyk, Yu. (ed.) (2009). *Kozatska entsyklopediia dlia yunatstva* [Cossack Encyclopedia for Youth]: Knyha statei pro istorychne buttia ukrainskoho kozatstva. Kyiv : Veselka [in Ukrainian].
2. Bilokin, S. (1992). Pohlianno vhyb istorii [Let us look deep into history]. *Ternopil*, (5–6) [in Ukrainian].
3. Blahodir, O. (1992). Ukrainski kleynody [Ukrainian Regalia]. *Khronika-2000*, (1) [in Ukrainian].
4. Boiko, V. (2002). Kozatski storinky Zadunav'ia: korotkyi istorychnyi narys [Cossack Zadunav'ya page: brief historical sketch]. Lviv : Novyi chas [in Ukrainian].
5. Velychko Samiilo (1991). Litopys [Chronicle] (Vols. 1-2). Kyiv : Dnipro, (1) [in Ukrainian].
6. Hvanini, O. (2009). *Khronika yevropeiskoi Sarmatii* [Chronicle of European Sarmatia]. Kyiv : Vyd. dim Kyievo-Mohylianska akademiia [in Ukrainian].
7. Hystova, L. (1992). Yakoho zh koloru buly kozatski prapory? [What color were also Cossack flags]. *Ternopil*, (5–6) [in Ukrainian].
8. Hlomozda K., Yanevskiy D. (1990). Istorychni herbovi vidznaky ta praporovi barvy Ukrainy [Historical heraldic insignia and flag colors of Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, (4) [in Ukrainian].
9. Hrechlyo, A. (1993). Prapory ta herby ukrainskoho kozatstva [Flags and emblems of Ukrainian Cossacks]. *Visti kombatanta*, (1) [in Ukrainian].
10. Hrechlyo, A. (1992). Pro natsionalnyi prapor [On the national flag]. *Ternopil*, (5–6) [in Ukrainian].
11. Hrushevskiy, M.S. (1991). *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Rus]: (11 Vols., 12 books) P.S. Sokhan (ed.) et al. Kyiv : Nauk. dumka [in Ukrainian].
12. Hurzhii, O., Korniienko, V. (2002). *Voienne mystetstvo hetmana Petra Sahaidachnoho* [Hetman military art Petro Sahaidachny]. Kyiv [in Ukrainian].
13. Dzhedzhula, Yu., Zamlinskyi, V. (1992). Herby hetmaniv Ukrainy [Emblems hetmans Ukraine]. *Visti kombatanta*, (2) [in Ukrainian].
14. Zametka o kazatskikh znamenakh [A note on the Cossack banners] (1890). *Kievskaya starina*, (10) [in Russian].
15. Zamlinskyi, V., Voitsekhovska, V., Halahan, V. (1993). *Istoriia Ukrainy v osobakh: IX – XVII st.* [History of Ukraine in the people: IX – XVII century]. Kyiv [in Ukrainian].
16. Ivanov, V. (1927). *Prapory kozatskykh polkiv* [Flags Cossack regiments]. Yuvileinyi zbirnyk na poshanu akad. D.I. Bahaliia. – Kyiv [in Ukrainian].
17. Isaievych, Ya. (1963). Boiovi prapory kozatskoho viiska (seredyna XVIII st.) [Battle flags Cossack army (mid eighteenth century)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, (1) [in Ukrainian].
18. Isaievych, Ya.S. (1964). Boiovi prapory kozatskoho viiska [Battle flags Cossack troops]. *Visti : ukrainskyi viiskovyi zhurnal*, (113) [in Ukrainian].
19. Biletskyi, O.P., Hlomozda, K.Yu., Zhmyr, V.F., Pryliuk, Yu.D., Shevchenko, T.V., Yanevskiy, D.B. (1991). *Kleynody Ukrainy : Z istorii derzhavnoi i natsionalnoi symvoliky* (komplekt z 33-kh kolorovykh khudozhnikh lystivok) [Insignia Ukraine: History of state and national symbols]. Kyiv : MP Abrys [in Ukrainian].
20. Krypiakievych, I., Hnatevych, B., Stefaniv, Z. et al. (1992). *Istoriia ukrainskoho viiska (vid kniazhykh chasiv do 20-ky rokiv XX st.* [History of Ukrainian troops (from princely times to the 20 th century)]. Lviv : Svit [in Ukrainian].

21. Makarenko, M. (1994). Zaporozki kleinody v Ermitazhi [Zaporizki jewelry in the Hermitage]. *Pamiatky Ukrainy*, (1–2) [in Ukrainian].
22. Mytsyk, Yu. (2000). Deshcho pro kleinody Tymosha Khmelnytskoho [Something about Regalia Timosha Khmelnytsky]. *Znak [visnyk Ukrainського heraldychnoho tovarystva]*, (22) [in Ukrainian].
23. Mytsyk, Yu. (2004). Deshcho pro ukraiynski ta krymski prapory pid chas Chudnivskoi bytvy 1660 roku [Something about Ukrainian and Crimean flags during the battle Chudniv 1660]. *[visnyk Ukrainського heraldychnoho tovarystva]*, (33) [in Ukrainian].
24. Mytsyk, Yu., Apanovych O. (2009). Kolory kozatskykh praporiv [Colors Cossack flags]. *Kozatska entsyklopediia dlia yunatstva [Cossack Encyclopedia for Youth]*ю *Knyha statei pro istorychne buttia ukraiynskoho kozatstva*. Kyiv : Veselka [in Ukrainian].
25. Modzalevskyi, V., Narbut, H. (1918). Do pytannia pro Derzhavnyi herb Ukrainy [On the National Emblem of Ukraine]. *Nashe mynule*, 126. Peredruk: *Natsionalna symbolika* (1991). Kyiv, 26 [in Ukrainian].
26. Panchenko, V. (2008). Kozatske prapornytstvo XVII–XVIII st. [Cossack prapornytstvo XVII–XVIII centuries]. *Viiskovo-istorychnyi almanakh*, (2 /171).
27. Savchuk, Yu. *Odisseia kozatskykh praporiv* [Odyssey Cossack flags]. Stockholm : Viiskovyi muzei Shvetsii [in Ukrainian].
28. Savchuk, Yu. (2001). Prapor Bohdana Khmelnytskoho u Stokholmi [Flag Bogdan Khmelnytsky in Stockholm]. *Narodna armiiia* [in Ukrainian].
29. Sytyi, I. (2001). Kleinody ostannoho ukraiynskoho hetmana Kyryla Rozumovskoho [Insignia last Ukrainian hetman Cyril Razumovsky]. *Znak [visnyk Ukrainського heraldychnoho tovarystva]*, (24) [in Ukrainian].
30. Sokyрко O. (2002). Naimane viisko livoberezhnykh hetmaniv kintsia XVII – XVIII st.: "barva", prapory, zbroia [Mercenary Army of the Left Bank Hetman late seventeenth – eighteenth century, "tint", flags, weapons]. *Viiskovo-istorychnyi almanakh*, (2 /5/) [in Ukrainian].
31. Storozhenko, I.S. (2007). Bohdan Khmelnytskyi i Zaporozka Sich kintsia XVI – seredyny XVII stolit [Bohdan Khmelnytsky and Zaporizhzhya Sich end XVI – the mid-seventeenth century]. Dniprodzerzhynsk : Vydavnychiy dim "Andrii" [in Ukrainian].
32. Shamenkov, S. (2010). Pikhota ukraiynskykh hetmaniv XVII–XVIII st. [Infantry Ukrainian Hetman XVII–XVIII centuries]. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
33. Yakymovych, B. (1992). Do pytannia pro ukraiynsku natsionalnu symboliku [On the Ukrainian national symbols]. *Ternopil*, (5–6) [in Ukrainian].
34. Yarova, H. (1989). Kozatskyi prapor XVII st. [Cossack flag seventeenth century]. *Pamiatky Ukrainy*, (6) [in Ukrainian].

УДК 930.85

Маложон Олена Іванівна
кандидат історичних наук, доцент
кафедри теорії та історії держави і права
Київського національного університету
культури і мистецтв

ГЕНЕЗИС ПРАВ ЛЮДИНИ В ІСТОРІЇ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ СВІТУ ТА УКРАЇНИ

У статті аналізуються права людини як наука, тобто як система юридичних знань, концепцій і доктрин про виникнення, розвиток і сучасний стан можливостей людини, що зумовлено зміною відношення до неї з боку держави, визнання людини найвищою соціальною цінністю, інтересам якої повинен підпорядковуватися весь державний устрій, система та діяльність органів влади. Зазначено, що права людини – це проблема загального історичного, соціального та культурного розвитку всього людства.

Ключові слова: права людини, система юридичних знань, державний устрій, органи влади, соціальний та культурний розвиток.

Маложон Елена Ивановна, кандидат исторических наук, доцент кафедры теории и истории государства и права Киевского национального университета культуры и искусств

Генезис прав человека в истории политико-правовой мысли мира и Украины

В статье анализируются права человека как наука, то есть как система юридических знаний, концепций о возникновении, развитии и современном состоянии возможностей человека, что обусловлено сменой отношения к нему со стороны государства, признанием человека наивысшей социальной ценностью, интересам которой должен подчиняться весь государственный строй, система и деятельность органов власти. Обозначено, что права человека – это проблема общего исторического, социального и культурного развития всего человечества.

Ключевые слова: права человека, система юридических знаний, государственный строй, органы власти, социальное и культурное развитие.

Malozhon Olena, candidate of historical sciences, Associate Professor of Theory and History of State and Law, Kyiv national university of culture and arts

Genesis of human rights in the history of political and legal thought of the world and Ukraine

In the article Human rights as a science, that the system of legal knowledge, concepts and doctrines about the origin, development and present state of human capabilities, rather booming in recent years in Ukraine. This is a change